

**VERGETEN
IJZER**

VERGETEN
INDUSTRIEEL ERFGOED GRONINGEN
IJZER

FRANK VON HEBEL

JAN WILLEM VAN VLIET

NOORDBOEK

INHOUD

VOORWOORD

RENÉ PAAS COMMISSARIS VAN DE KONING IN GRONINGEN 7

INLEIDING EN AANLEIDING

JAN WILLEM VAN VLIET 9

AAN DE SLAG BIJ EEN 'FAMILIEBEDRIJF'

KARTONFABRIEK DE EENDRACHT APPINGEDAM 10-17

ECHO VAN EEN ONTPLOFFING

SUIKER UNIE GRONINGEN 18-23

DE REDDING

KALKOVEN APPINGEDAM 24-29

DE HIPPIE EN DE FABRIEK

STEENFABRIEK CERES ROTTUM 30-35

VERDWENEN EN TOCH WEER NIET

PHILIPSFABRIEK STADSKANAAL 36-41

MAG HET WAT ZACHTER?

GLASFABRIEK HOUWINK GRONINGEN 42-47

PITTIK WERK

COVA GRONINGEN 48-53

ATLAS EN CENTAUR

HIJSKRANEN GRONINGEN 54-59

EEN WIEG IN EEN STEENFABRIEK

STEENFABRIEK RUSTHOVEN WIRDUM 60-65

'GAAT OPEENS DIE DEUR DICHT'

STROKARTONFABRIEK FREE & CO OUDE PEKELA 66-73

PARADIJS MET EEN NASMAAK

SCHEEPSWERF DE POFFERT GRONINGEN 74-79

LIEVER KWIJT DAN RIJK

AARDAPPELZETMEELFABRIEK ZUIDWENDING ZUIDWENDING 80-85

EEN SCHREEUW OM LEVEN

EMG GRONINGEN 86-91

VOORGOED VERDWENEN

STEENFABRIEK ENZELENS GARRELSWEER 92-97

'IK WILDE EIGENLIJK BOER WORDEN'

AANKOOPCENTRALE GRONINGEN GRONINGEN 98-103

HET ZINGEN VAN DE LIER

SCHEEPSWERF 'WESTERBROEK' J.G. BROËRKEN WESTERBROEK 104-109

'JE MOEST WAT DOEN VOOR DE KOST'

AARDAPPELMEELFABRIEK TER APEL 110-115

OPGROEIEN MET DE GEUR VAN VERS GEZAAGD HOUT

STOOMHOUTZAAGMOLEN NOOIT GEDACHT NIEUWE PEKELA 116-123

WONEN IN EEN VULKAAN

KALKOVENS GARMERWOLDE 124-125

DANKWOORD

126

NOTEN / BEELDVERANTWOORDING

127

COLOFON

128

VOORWOORD

RENÉ PAAS COMMISSARIS VAN DE KONING IN GRONINGEN

Wie 'Vergeten IJzer' leest, zit eigenlijk aan het bed van een patiënt. En realiseert zich: het is erger dan ik dacht.

Het snijdt door je ziel, hoe 'Vergeten IJzer' de plekken laat zien waar het vroeger zinderde van activiteit. Plekken die er vandaag zieltoegend bij staan.

Dit is wat er gebeurt als de tijd zijn werk doet nadat de laatste werknemer op een dag het licht heeft uitgedaan. Wat er gebeurt als daarna eigenlijk niemand een idee heeft hoe het verder moet.

'Vergeten IJzer' is ook een verhaal van melancholie. Van heimwee. Want ook dat doet de tijd. Je vergeet de nare dingen, het verleden wordt per dag mooier.

Want ja, je werkte in ploegendiensten en de eerste van de drie vrije dagen na de nachtdienst was broodnodig om bij te slapen. En ja, het was er vaak nat, smerig en vuil. Maar het was wel onze natte, smerige en vuile fabriek! Wat hebben we er een mooie tijd gehad. Wat waren we een mooi clubje collega's.

En wat is het zonde dat de fabrieken, de scheepswerven, de montagehallen waar Groningers in de vorige eeuw, en soms daarvoor al, hun brood verdienden langzaam verkruiemelen.

Dat we niet goed weten wat we nu nog met die locaties moeten. Locaties zoals de Philips-fabriek in Stadskanaal, waar in de hoogtijdagen 3.000 mensen werkten.

Wie een gesloten fabrieksterrein, gebouwen met hier en daar nog een verstofte machine niet nu en dan onderhoudt, die neemt eigenlijk impliciet het besluit om het reddeloos verloren te laten gaan. Want voor je het weet, zakt op een keer iemand door een vloer. Wordt het laatste koper, zink en lood in de nachtelijke uren gestript. Is er nu en dan een illegaal feest. Of wordt er bouwafval gestort.

Hoe zonde dat is, laten Frank van Hebel en Jan Willem van Vliet zien. Nú kunnen we nog iets doen, zeggen ze. Door bijvoorbeeld de steenfabriek in Garrelsweer te restaureren, als bewijs dat Groningen ooit 59 steenfabrieken telde.

Of om 'iets' te doen met de Suikerfabriek in 'Stad', waar de gemeente een nieuwe woonwijk wil bouwen. Zodat de Groningers die daar straks worden geboren, weten waarom hun wijk Suikerzijde heet. Integreer dit complex, of een deel ervan, in de nieuwe wijk.

Zo is 'Vergeten IJzer' een prachtig pleidooi om wat voorzichtigter en zorgvuldiger om te gaan met onze geschiedenis, die nog niet eens zo heel lang achter ons ligt.

INLEIDING EN AANLEIDING

JAN WILLEM VAN VLIET

Ik houd van het verval. Nou ja, niet van dat van mijzelf, maar bij gebouwen mag ik het graag zien. Ik snap dat er enthousiastelingen zijn die geen groter genoegen kennen dan het authentiek restaureren van ruïnes. Ik juich het toe; wat mooi is, moet bewaard blijven. Maar na de restauratie is – hoe vakkundig deze ook is uitgevoerd – voor mij als fotograaf de lol eraf.

Ik richt mijn lens bij voorkeur dan ook op de schoonheid van het verval. Ik beschouw het rondloemen door een door God en alles verlaten fabriek als de ultieme vrijheid. Niets fijner dan het geknerp van gebroken glas onder je schoenen. Urban exploring heet dit ook wel, maar tussen u en mij: het is gelegitimeerd kattenkwaad voor volwassenen.

Ik zie u wel niet, maar ik voel gewoon dat er ergens nu een vinger wordt geheven. Wees gerust: ik heb nooit, maar dan ook nooit ergens ingebroken. Weet u, ik zou namelijk een heel beroerde inbreker zijn. Zo zentje die er zijn gemak van neemt en in alle rust de omgeving in zich opneemt.

Niet dat elk vervallen gebouw een pretje is, hoor. En er waren momenten – ik had net een aantal ziekelijk vervuilde panden bezocht – dat ik er even goed zat van was. Maar toen kwam er zo'n eurekamoment. Zo'n moment dat richting geeft en houvast biedt. Ik ontdekte de door stoom aangedreven houtzaagmolen Nooit Gedacht in Pekela. Er klikte iets onhoorbaars in mijn hoofd.

Nooit Gedacht. Zelden was een naam toepasselijker. Hier tussen onkruid, rot en roest fonkelde een juweel van een bedrijf. Ik kroop naar binnen, vond een ingang en stuitte op het hart van Nooit Gedacht. Niet langer kloppend, maar nog steeds betoverend mooi. Toen Nooit Gedacht sloot, betekende dit niet alleen het einde van het dagelijks brood voor tientallen gezinnen. Het was ook het einde van een tijdperk.

En zoals Nooit Gedacht zijn er vele fabrieken en bedrijven die decennia en zelfs honderden jaren lang voor voedsel, licht en warmte bij duizenden gezinnen in de stad en de provincie Groningen zorgden. Steen, melk, strokarton en schepen vormden de ijzere ruggengraat van de regionale economie.

Dorpen en buurtschappen waren voor hun bestaan niet zelden totaal afhankelijk van die ene fabriek die het kloppend hart van de gemeenschap vormde. Wat een krater moet de sluiting van bijvoorbeeld de Philipsfabriek in Stadskanaal hebben achtergelaten.

Stilte heerst nu in de ruimtes waar vroeger de machines volop draaiden en onkruid bestormt de gevels van de muren waarbinnen mannen er met het zweet op het voorhoofd voor zorgden dat het gezin te eten kreeg en de kinderen konden studeren. De fabrieken en machines werden ingehaald door de tijd. Uit de schoorstenen kwam geen rook meer, de poorten gingen dicht en het verval nam bezit van de terreinen.

Maar met het verval kwam ook de schoonheid. Ik stuitte tijdens mijn ritten door de provincie op pareltjes van industrieel erfgoed die ergens in totale eenzaamheid langzaam maar zeker uit de tijd stapten.

Sommige fabrieken zijn inmiddels al weggevaagd door de sloophamer. De machines van strokartonfabriek De Eendracht in Appingedam werden ingepakt en naar een lagelooiland verscheept. Een erehaag van fotografen – amateur en professioneel – stond klaar om het opblazen van de Suikerunie-torens vast te leggen.

Andere fabrieken wachten gelaten op hun lot, waarover in gemeentehuizen en directiekamers wordt beslist. Soms vinden de verlaten fabrieken een bondgenoot in historische verenigingen die het voor ze opnemen. Tijdens het schrijven van dit boek leefde bij een van die voorvechters nog de stille hoop dat de steenfabriek Enzelsens bij Garrelsweer kon worden gered. Ze is inmiddels verdwenen. Maar als u mij een wrange grap wilt vergeven: gelukkig hebben we de foto's nog.

Ook al zijn de fabrieken gesloten en in de steek gelaten: ze draaien nog steeds in de hoofden van de mensen die er een band mee hadden. Schrijver en journalist Frank van Hebel en ik spraken met oud-werknemers die nog dagelijks (toekol) heimwee omkijken naar de tijd waarin ze met hun maten in de fabrieken ploeterden. Ja, het werk was zwaar en lang. Ja, er gebeurden wel eens ongelukken. Maar ach, wat was het een prachtige tijd. Een tijd van ijzer.

AAN DE SLAG BIJ EEN 'FAMILIEBEDRIJF'

KARTONFABRIEK DE EENDRACHT CA 1906, APPINGEDAM

De geschiedenis van De Eendracht in Appingedam begint aan het einde van de negentiende eeuw. Een clubje boeren uit de omgeving van Tjuchem startte een coöperatieve kartonfabriek. De grond in Appingedam was prima geschikt, omdat het grondwater niet te veel zout bevatte.

Wigbold Hazenhoek (66) was 16 jaar toen hij in het 'familiebedrijf' stapte.

'Mijn grootvader, mijn vader en mijn zoon werkten allemaal bij De Eendracht. We hebben trouwens ook allemaal dezelfde voornaam. De Eendracht was aan tafel het dagelijkse gespreks-onderwerp. Ik was destijds nog maar een jochie, mijn vader was operator. Nou, dat heb ik geweten. Ik kon niks goeds doen, ik moest het beter doen dan de rest. We werkten in de vierploegendienst. Dan werkte je negen dagen achtereen en daarna was je drie dagen vrij. Je had drie ochtenddiensten van 6 uur tot 14 uur, drie middagdiensten van 14, tot 22 uur en drie nachtdiensten van 22 tot 6 uur. Dat was best pittig. Je denkt natuurlijk drie hele dagen vrij. Ha, dat had je gedacht. De eerste dag sliep je uit vanwege de nachtdiensten.'

Drie jaar later, Hazenhoek is dan 19 jaar, breekt dé brand uit. Op 10 augustus 1975 verandert de fabriek in een vuurzee. Die ontstaat op een afdeling waar oud papier ligt opgeslagen. Een harde oostenwind jaagt het vuur naar andere afdelingen. Als de rookwolken zijn verdwenen, blijkt dat een groot deel van het pand reddeloos verloren is. De schade bedraagt

50 miljoen gulden en de 380 medewerkers zitten voorlopig thuis.

'Ik vergeet het nooit meer. Ik had middagdienst bij de kartonfabriek samen met een vakantiewerker. Opeens werd het donker in de fabriek. Ik dacht nog: wat een rare boel. En opeens stond alles in lichterlaaie. Volgens mij was er kortsluiting in een heftruck.'

En er gebeurden meer ongelukken.

'Er waren jonge collega's die door onervarenheid vingers verloren. Ik maakte het mee dat een jongen op zijn verjaardag aan zijn gezicht gewond raakte, omdat een schakelkast onplofte.'

Hazenhoek werkte er tot 1992. De fabriek sloot in 2006. De verdiensten namen af, klanten liepen weg en na de aanschaf van de KM11 - 'de machine van 100 miljoen' - ging het heel rap. Deze peperdure machine liep niet heel soepel. De laatste eigenaar van de fabriek, de Heinzel Groep uit Wenen, gooide de handdoek in de ring, waardoor 280 werknemers op straat kwamen te staan.

'Dat was erg triest. Ik heb er met heel veel plezier gewerkt. Het was ontzettend gezellig. We hadden bijvoorbeeld een eigen schutters- en tafeltennisclub. Ik ben lid van een Facebook-groep, Vrienden van De Eendracht. Er zijn wel 150 man lid, allemaal oud-collega's, van kantoorpersoneel tot machinisten. Ik heb net weer een foto geplaatst. Het blijft boeien.'

ECHO VAN EEN ONTPLOFFING

SUIKER UNIE 1913, GRONINGEN

In de straten van de Groningse wijk Lewenborg, waar ik (FvH) opgroeide – ik spreek nu over de jaren 70 en 80 – dreef op sommige dagen onzichtbaar een zoetweeige luchtje. Misselijkmakend en bedwelmend tegelijk. Die geur hoorde erbij. En altijd was er wel iemand die zei: 'We krijgen weer suiker bij de thee.'

De Suikerfabriek had voor mij als kind een mythische klank. Waar stond die fabriek dan? En die geur komt helemaal hier-naartoe? Ik kon er met mijn hoofd niet bij. Af en toe hoorde je de term 'bietencampagne'. Rode bieten kende ik, die lagen tot mijn afgrijzen nogal eens op mijn bord. Maar wat had dat in vredesnaam met de Suikerfabriek te maken?

Overigens, Suikerfabriek is natuurlijk niet de echte naam, zo werd de fabriek door de Stadgers in de volksmond genoemd. Officieel heette ze Suiker Unie, maar in 1913 – het oprichtingsjaar – had ze nog een andere naam: de Vereniging Friesch-Groningsche Coöperatieve Beetwortelsuikerfabriek. Met de oprichting van deze fabriek kregen de boeren er een alternatief bij voor de N.V. Noordnederlandse Beetwortelsuikerfabriek in Vierverlaten ten westen van Hoogkerk. De bouw startte een halfjaar na de oprichting. Tijdens de Eerste Wereldoorlog vond de Eerste Bietencampagne plaats.

Voor de niet-ingewijden: tijdens een bietencampagne worden de bieten gerooid, naar de fabriek gebracht en tot suiker verwerkt. Deze periode loopt in Nederland van circa september tot december.

Wim Hoiting (78) uit Hoogkerk maakte 25 campagnes mee. 'De campagne begon half september en voor 1 januari moest je klaar zijn. Ik ben in 1978 geboren. Ik was onder meer werkplaatschef, later werd ik coördinator voor nieuwbouwprojecten. Ik heb er ontzettend veel gedaan, dus de sluiting van de fabriek in 2008 deed best een beetje zeer. Jaren van opbouwen en modernisering werden in een klap tennietgedaan.'

Hoiting werkte er met veel plezier. 'De fabriek was een prima werkgever, alles was goed geregeld. Ik kom nog regelmatig bij oud-collega's over de vloer. Ik kom uit Hoogkerk en de meeste inwoners van dit dorp werkten bij de fabriek in

Vierverlaten. "Overloper", zeiden ze dan. Geintje natuurlijk. "Jullie zijn de pulpfabriek." Ja, zo noemden de Hoogkerkers dat. Dit sloeg op het proces; de bieten werden gewassen en tot pulp vermalen. Iedereen werkte er in ploegen, je deed ook nachtdiensten. Daar heb ik nooit moeite mee gehad. Dat waren dure dagen voor de fabriek, want je kreeg extra betaald. Het was een komen en gaan van vrachtwagens. Elke twee minuten moest er eenje zijn.'

Iedere werknemer die ooit een voet binnen de Suikerfabriek heeft gezet, kreeg het verhaal over de 'Grote Explosie' te horen. In 1965 vond er namelijk een enorme stofexplosie plaats. Tientallen ramen werden aan gruzelementen gebroken, het regende glassplinters. Twintig werknemers raakten licht tot ernstig gewond. De schade liep in de tienduizenden gulden. *Nieuwsblad van het Noorden* schreef op 5 maart 1965: 'Een enorme blauwe steekvlam schoot omstreeks twintig over één vanmiddag van de eerste tot de zesde etage van het zeefgebouw van de Friesch-Groningsche Coöperatieve Beetwortelsuikerfabriek omhoog. (...) Anderen kropen onder suikerzakken om bescherming te vinden.'

Hoiting: 'Suiker is in stofvorm nogal explosief. Nog jarenlang liepen er werknemers met brandwonden rond. Dat maakte wel indruk.'

De ontploffing betekende niet het einde van de fabriek; die kwam jaren later. In januari 2008 besloot Royal Cosun – het moederbedrijf van Suiker Unie – de fabriek te sluiten. Maar dat niet alleen, de gebouwen gingen ook tegen de vlakte. De eigenaar gaf met de sluiting gehoor aan de wens van de World Trade Organization en de Europese Unie om de bietsuikerproductie een halt toe te roepen, zodat de producenten van rietsuiker in armere delen van de wereld hiervan konden profiteren.

Met de werknemers en de gebouwen verdwenen ook de waterdampen die altijd boven de fabriek hingen. Creatievelingen, kunstenaars en onderwijsinstellingen ontfermden zich over het braakliggende terrein. Hoiting: 'Ik fiets er wel eens langs. Het doet nog steeds pijn.'

De Suikerunie, 1980

